माधवकः २ मधु ३ माध्वीकम् ४। इत्यमरः। २। १०।४१॥ (यथा, सुश्रुते १।४५ अध्याये। "सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः। मधु मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः॥" विवरणमस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

मध्वासवनिकः, पुं, (मध्वासवनमुत्पादत्वेनास्त्यस्येति। मध्वासवन+ठन्।) शौण्डिकः। इति शब्दमाला॥

मध्विजा, स्त्री, (मधु ईजते प्राप्नोति कारणत्वेनेति। ईज+कः। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) मदिरा। इति हेमचन्द्रः।३।५६७॥ (गुणादिविषयोऽस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यः॥)

मन, अर्चे। गर्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-गर्वे अक०-सेट्।) मनति। इति दुर्गादासः॥

मन, क ङ गर्वके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म०-अक०-स्तम्भने सक०-सेट्।) क ङ, मानयते। गर्वको ऽहङ्कारः। मनस्तम्भने। इति प्राचः। मानयते प्रचुं बली स्तम्भनातीत्यर्थः। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

मन, तृ क धृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यनोपधः। मनयति। इति दुर्गादासः॥

मन, द ङ बोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तना०-आत्म०-सक०-सेट्।) द ङ, मनुते। इति दुर्गादासः॥

मन, य औ ङ बोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-आत्म०-सक०-अनिट्।) य ङ, मन्यते। औ, अमंस्त। इति दुर्गादासः॥

मनआपः, त्रि, (आप्नोतीति। आप्+अच्। मनस आपः।) मनोज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मनः, पुं, (मन्यते सुरभित्वादिगुणेन आद्रियत इति। मन्+घः।) जटामांसी। इति शब्दचन्द्रिका॥

मनः, [स्] क्ली, (मन्यते बुध्यतेऽनेनेति। मन्+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४।१८८। इति असुन्।) लिङ्गशरीरावयवविशेषः। यथा। सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि। अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धिमनसी कर्म्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकञ्चेति। मनो नाम सङ्कल्पविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः। मनस्तु कर्म्मेन्द्रियैः सहितं सत् मनोमयकोशो भवति। इति वेदान्तसारः॥ ज्ञानेन्द्रियविशेषः। तत्तु बुद्धीन्द्रियाणां मध्ये प्रधानं श्रीकृष्णविभूतिश्च। यथा,—

"इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना॥"

इति भगवद्गीता॥

तच्च गर्भस्थस्य सप्तमे मासि जायते। इति सुखबोधः॥("पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति।" इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥*॥)

तत्पर्य्यायः। चित्तम् २ चेतः ३ हृदयम् ४ स्वान्तम् ५ हृत् ६ मानसम् ७। इत्यमरः। १।४।३१॥ अनङ्गकम् ८ अङ्गम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च:

"मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्व्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः।
प्रज्ञा संवित् चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते।
पर्य्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्त्तिताः॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥*॥

न्यायमते अस्य गुणाः। परत्वम्। अपरत्वम्। संख्या। परिमितिः। पृथक्त्वम्। संयोगः। विभागः। वेगश्च। मनोग्राह्याणि यथा। सुखम्। दुःखम्। इच्छा। द्वेषः। मतिः। यत्नश्च। इदं परमाणुस्वरूपम्। शिरोमणिमते वायवीयपरमाणुरूपम्। यथा,—

"परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः॥
अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते॥"

इति भाषापरिच्छेदः॥

जन्यज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनोयोगः कारणम्। यथा, तत्रैव।

"त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्॥"

तस्य नवगुणा यथा,—

"धैर्य्योपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा।
सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः॥"

इति मोक्षधर्म्मः॥

अस्य व्याख्या। धैर्य्यम् १ उपपत्तिः ऊहापोहकौशलम् २ व्यक्तिः स्मरणम् ३ विसर्गः विपरीतसर्गो भ्रान्तिः ४ कल्पना मनोरथवृत्तिः ५ क्षमा ६ सत् वैराग्यादि ७ असत् रागद्वेषादि८ आशुता अस्थिरत्वम् ९। इति तट्टीका॥*॥

अस्य चातुर्विध्यं यथा,—

"मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्।
संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया अमी॥"

इति वेदान्तः॥

तस्य अध्यात्मत्वादि यथा,—

"अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मधारकम्।
अधिभूतञ्च सङ्कल्पस्तन्द्रमाश्चाधिदैवतम्॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

"अनिरूप्यमदृश्यञ्च ज्ञानमेदं मनः स्मृतम्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः॥

तस्य प्राग्रस्याप्राग्रस्यानुमापकानि यथा,—

"जनानां हृदयं सद्यः सुव्यक्तं वचनेन वै।
शिष्ये कलत्रे कन्यायां दौहित्रे बान्धवेऽपि च॥
पुत्रे पौत्रे च वचसि प्रतापे यशसि श्रियाम्।
बुद्धौ वारिणि विद्यायां ज्ञायते हृदयं नृणाम्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः॥

तस्य बन्धमोक्षहेतुत्वं यथा,—

"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्व्विषयं तथा॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः॥

("अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत्याहुरेके तदर्थात्मसम्पदायत्तचेष्टम्। चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम्। स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तमः सत्त्वगुणयोगाच्च न चानेकत्वं नानेकं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्त्तते॥ तस्मान्नैककाला सर्व्वेन्द्रियप्रवृत्तिः। यद्गुणञ्चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्त्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुशयात्॥ मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति॥"

"मनसस्तु चिन्त्यमर्थः। तत्र मनसो बुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति॥" इति चरके सूत्रस्थाने अष्टमेऽध्याये॥

"लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा। सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षेण वर्त्तते॥ वैधर्म्यान्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्त्तते। अणुत्वमथचैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ॥ चिन्त्यविचार्य्यमूह्यञ्च ध्येयं सङ्कल्प्यमेव च। यत्किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्व्वं ह्यर्थसंज्ञकम्॥ इन्द्रियाभिग्रहः कर्म्म मनसस्तस्य निग्रहः। ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्त्तते॥ इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते। कल्प्यते मनसाप्यूर्द्धं गुणतो दोषतो यथा॥ जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका। अवस्यते तथा वक्तुं कर्त्तुं वा बुद्धिपूर्व्वकम्॥ या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्त्तते। याति सा तेन निर्द्देश्यं मनसा च मनोभवा॥ बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद् योगधरं परम्॥"

इति चरके शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥

सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—

"आस्तिक्यं प्रविभक्त्य भोजनमनुत्तापश्च तथ्यं वचो
मेधाबुद्धिधृतिक्षमाश्च करुणा ज्ञानञ्च निर्द्दम्भता।
कर्म्मानिन्दितमस्पृहञ्च विनयो धर्म्मः सदेवादरा-
देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा ज्ञानिभिः॥"

अस्ति धर्म्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्ध्या चरतीत्यास्तिकस्तस्य भाव आस्तिक्यं अनुत्तापः अक्रोधः धृतिः भूतप्रेतस्मरक्रोधलोभाद्यावेशराहित्यं ज्ञानमात्मज्ञानम्। निर्द्दम्भता कपटाभावः कर्म्म अनिन्दितं अस्पृहं निष्कामञ्च॥ रजोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—

"क्रोधस्ताडनशीलता च बहुलं दुःखं सुखेच्छाधिका
दम्भः कामुकताप्यलीकवचनं चाधीरता-
हङ्कृतिः।
ऐश्वर्य्यादभिमानितातिग्रथितानन्दोऽधिकच्चा-
टनं
प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्यैते गुणा-
श्चेतसः॥"